Приложение 3. Вопросы для самостоятельной работы и модульного контроля.

1. Что Вы знаете про людей, чья биография была так или иначе связана с Киевом? 1) Граф Уваров? 2) Писатель Михаил Булгаков? 3) Преподаватель Киевской Духовной Академии Афанасий Булгаков? 4) Архитектор Иван Григорович-Барский? 5) Митрополит Петро Могила? 6) Гетман Иван Мазепа? 7) Профессор Вадим Скуративский? 8) Писатель Иван Нечуй-Левицкий? Ваши факты. Ваши выводы. Ваше резюме.
2. Мог ли у них быть один и тот же «мой Киев»? 1) Исторический?

2) Социальный? 3) Национальный? 4) Культурный? 5) Религиозный? Ваши гипотезы. Ваши аргументы. Ваше резюме.

3. Киев, тем не менее, – пространство единое. Что могло бы объединить «Киевы» этих, столь разных людей? 1) В плане историческом? 2) Социальном? 3) Национальном? 4) Культурном? 5) Религиозном? Ваши гипотезы. Ваши аргументы. Ваше резюме.

Источники и литература:

1. Абрамова Е. Ю. Аллюзия в лирике : функциональный аспект (на материале поэтических призведений И. А. Бродского, А. С. Кушнера, А. Тарковского) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19. «Теория языкознания» / Е. Ю. Абрамова. – Одесса, 1994. – 16 с.
2. Гумилев Л. Н. Этносфера и биоценоз Земли / Л. Н. Гумилев. – Л. : Гидрометеоиздат, 1990. – С. 138.
3. Новикова М. Миф и антимиф / М. Новикова, М. Лукаш // Дружба народов. – 1989. – № 11 – С. 268.
4. Логвин Г. Н. Киев / Г. Н. Логвин. – М. : Искусство, 1967. – 264 с.
5. Новикова М. О., Стріха М. В. Листування // Особистий архів М. О. Новикової. – Сімферополь, 1988-1992.
6. Петровский М. С. Городской миф – Киев / М. С. Петровский, М. А. Новикова // Міфи та місія / М. Новикова. – К. : Дух и Литера, 2005. – С. 258-271.
7. Daen L. Travel Guide / L. Daen, P. Poznyak, M. Cherp. – Kiev, M. : Novosti Press Agency Publishing House, 1968. – 224 p.

Пелипась М.І. **УДК 37.02**

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ У КУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛАХ З РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ

Актуальність даного дослідження зумовлена недостатністю комплексного вивчення стану викладання фразеології в сучасній школі.

Мета статті – простежити специфіку подання учням української фразеологічної одиниці в загальноосвітній школі з російською мовою навчання.

Українська мова має в своєму складі значну кількість стійких словосполучень – фразеологізмів, що вживаються завжди у звичному, усталеному оформленні. Оскільки мова безперервно розвивається, разом із нею в постійному русі перебуває і її фразеологічний фонд. Фразеологія національної мови збагачується та вдосконалюється, відшліфовується, убираючи в себе скарби з афоризмів, професіоналізмів, анекдотів, індивідуально-авторських утворень – усього того, що впродовж віків плекає і зберігає у своїй пам'яті народ.

Проблематиці вивчення фразеології в школі присвячено роботи багатьох науковців. Зокрема, це праці В. Ужченка, Д. Ужченка, Ю. Прадіда, В. Макієнка, О. Селіванової, Н. Бондаренко та ін.

Джерела української фразеології невичерпні: немає такої галузі соціального життя, в якій би не продукувалися фразеологізми, котрі в усіх випадках з більшою чи меншою повнотою і виразністю не належали до образних поняттєво-емоційних засобів вираження наших думок, почуттів. Саме тому питанням вивчення фразеології в школі необхідно приділяти особливу увагу. Адже на шкільному етапі у підростаючого покоління формується мислення, світосприйняття, комунікативні вміння. На цій ниві педагогам необхідно втілювати в життя слова В. О. Сухомлинського «Потрібно на кожному уроці записувати по два-три нових фразеологічних звороти, які б збагачували мову школярів», а саме працювати з фразеологізмами постійно і безперервно, що дозволить сформувати комунікативну компетенцію особистості.

Цілком зрозуміло, що молодші школярі засвоюють українську фразеологію на дотеоретичному рівні, тобто практично. Це відбувається як на уроках мови і мовлення, так і під час опрацювання на уроках читання творів художньої літератури. Обсяг фразеологічного матеріалу, його характер, методичні прийоми роботи над ними визначає вчитель, зважаючи на вік дітей, рівень розвитку їхнього мислення й мовлення, життєвий досвід тощо [11, с. 164].

У сучасному навчальному процесі важливим є переорієнтування з пасивних форм вивчення фразеології на активну творчу працю. На жаль, у школах з російською мовою навчання, знайомство з фразеологізмами на уроках української мови розпочинається лише з 3 класу, продовжується у 4 класі і ведеться досить слабо. У зв'язку з цим більшість учителів навіть не намагаються роз'яснювати дітям суть стійких словосполучень, хоч учні постійно стикаються з ними, читаючи художні твори. Очевидно, педагоги вважають, що значення фразеологічних висловів школярі зрозуміють на основі власного мовного досвіду або контексту,

програма за початкову школу [16] вивчення розділу «Фразеологія» не передбачає, бо, як уже зазначалося, початкова школа припадає на пропедевтичний етап вивчення фразеології. Проте робота над фразеологічними одиницями проводиться у 3 і 4 класах при вивченні теми «Речення». Програмою передбачено розвиток умінь будувати речення різних видів з уживанням сталих словосполучень (фразеологізмів); вживання найпростіших народних висловів, фразеологізмів (без уживання термінів) при побудові речень; формування умінь доречно вживати їх у власному мовленні [16, с. 40, 51, 52]. Практика ж показує, що такі сподівання на стихійне засвоєння учнями мовних засобів не завжди обґрунтовані. Нерідко молодші школярі, не розуміючи значення фразеологізму, все ж схоплюють у цілому зміст тексту, і нерозуміння залишається непоміченим ні вчителем, ні самими учнями. Таке читання аж ніяк не сприяє виробленню в учнів уваги до слова, більш того, в них може вкоренитися шкідлива думка, ніби для розуміння цілого тексту зовсім не обов'язково вникати в суть кожної деталі. Саме тому, не розуміючи семантики стійких сполук мови, учні вдаються до фразеологізмів надзвичайно рідко.

Згідно з діючою програмою для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання [19] систематичні наукові знання з фразеології учні починають одержувати в 5 класі при вивченні розділу «Лексикологія. Фразеологія». Відповідно до програми учень повинен навчитися розпізнавати фразеологізми, визначати їх синтаксичну роль; наводити приклади; з'ясовувати значення фразеологізмів за словником (тлумачним і фразеологічним); пояснювати значення фразеологізмів за зразком; добирати до фразеологізмів синоніми й антоніми; вживати фразеологізми відповідно до їх значення, мети, умов і завдань спілкування. У 6 класі лише частково, при вивченні теми «Іменник», діючою програмою зосереджується увага на використанні у мовленні синонімічних фразеологізмів з іменниками, а в 11 класі у розділі «Багатство мовлення» передбачається вивчення фразеологічного багатства мовлення, фразеологічної синонімії, вміння користуватися фразеологічним словником, звертається увага на стилістичні засоби лексикології та фразеології. [19, с. 33, 50, 111]. На нашу думку, безперечно, суттєвою прогалиною діючої програми [19] є повна відсутність уваги до вивчення стійких сполук у 7, 8, 9 класах загальноосвітньої школи. Адже саме фразеологізми збагачують комунікативні можливості учнів, формують їх стилістичну компетенцію, виховують мовний смак і мовне чуття, критичне ставлення до ненормативної вимови.

В той же час, за вимогами шкільної програми збагачення словникового запасу та граматичної будови

учитель має орієнтуватися на тематику культурознавчої змістової лінії, рахувати теми запланованих переказів і творів, мовний матеріал підручника, а також тексти художніх творів, які вивчаються в певному класі [12, с. 116].

Що стосується підручників з української мови для учнів початкових класів шкіл з російською мовою навчання, то, проаналізувавши їх, ми спостерігаємо не найкращу картину. Так у підручнику для 2 класу [21, 22] ми знаходимо лише десять прислів'їв, які можемо зарахувати до фразеології у широкому розумінні (таких, наприклад, як *у чужій стороні і весна не красна; кожному мила своя сторона; людина без рідної землі, як соловей без гнізда, хочеш їсти калачі, не сиди на печі* і под.). На сторінках підручника для 3 класу [23] ми виявили близько двадцяти українських народних висловів із тлумаченням їхніх значень, які подаються поза вправами у зв'язку із виучуваними темами. Це, зокрема, такі: *гедзь укусив; і гадки не має; і швець, і жнець, і на дуду грець; ні за холодну воду не візьметься; і ми орали; витрішки купувати; глек розбити; завидющі очі; двох слів докупи не зв'яже; в'ється в'юном; в одне вухо входить, а в інше виходить; п'яте колесо до воза; вставляти палицю в колесо; ані в зуб; ще цього бракує; хай йому грець; переливати з пустого в порожнє; намолоти сім мішків гречаної вовни; п'яте через десяте; мало каші з'їв.* Наведені у підручнику вправи з фразеологічними одиницями націлені на з'ясування лексичного значення народних висловів. Наприклад у вправі 198, яка відноситься до категорії складніших вправ, учні повинні пригадати значення народних висловів (*гедзь укусив; і гадки немає; і кравець і швець, і на дуду грець*), а також скласти із ними речення. У інших вправах пропонується з'ясувати значення прислів'їв і приказок, спробувати їх закінчити. Таких вправ, де реалізується практичне втілення фразеологізмів, зовсім небагато, близько чотирьох.

У підручнику для 4 класу [24] ми виявили ще близько тринадцяти невідомих раніше стійких сполук типу: *намилити чуба; про людське око; не розводь кислиць; вітер у голові свище; похнюпити носа; на вербі груші ростуть; душа в п'яти втекла; кланятися в ніжки; даруйте на слові; від щирого серця; на вус мотати, теревені травити.* Тут спостерігається позитивна тенденція фрагментарного введення в текст вправ фразеологічних виразів, а також присутня певна кількість вправ із прислів'ями, приказками, які теж можна віднести до фразеологізмів, таких вправ близько восьми. Щодо їх видів, то, перш за все, основу складають вправи на засвоєння семантики фразеологізмів як ізольованих одиниць мови без урахування складності їх структури і системних зв'язків у мові. Значно рідше трапляються вправи, зорієнтовані на відшукування фразеологізмів у тексті.

Наступність у вивченні фразеологічних одиниць між початковою школою і п'ятим класом полягає у виконанні учнями вправ із прислів'ями та приказками. Проаналізувавши їх, можна дійти висновку, що всі вони націлені на усвідомлення і розуміння значень фразеологізмів. Завдання до вправ передбачає прочитання прислів'я та тлумачення їх змісту, переписування. І тільки при вивченні розділу «Фразеологія» автор підручника для 5 класу [2] пропонує біля двадцяти лексико-фразеологічних вправ. Це вправи на

сполук, на розмежування фразеологізмів і не фразеологічних словосполучень, підбір до фразеологізмів синонімічних та антонімічних пар, визначення р

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ У КУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛАХ З РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ

На вивчення фразеології у підручнику для 5 класу відведено два параграфи: «Фразеологізми, їх лексичне значення. Вживання фразеологізмів у мовленні», «Узагальнення і систематизація знань з лексикології та фразеології». У них звертається увага учнів на те, що значення фразеологізму єдине, виражається сполученням кількох слів; слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення; фразеологічний зворот виступає одним членом речення; фразеологізм має яскраве стилістичне забарвлення і вживається здебільшого у розмовному мовленні; використання фразеологізмів увиразнює мовлення, робить його багатшим, влучнішим і образнішим.

Проаналізувавши підручники з української мови для 6-9 класів, ми з'ясували, що питання фразеології майже не закладене у навчальний матеріал підручників, тому фразеологічна робота на уроках має локальний, несистемний характер. Так у підручнику для 6 класу [6] знаходимо вправи із наступними завданнями: пояснити значення прислів'їв, приказок (таких вправ близько дванадцяти); замінити фразеологізм словом або словосполученням або ж навпаки словосполучення замінити фразеологічним зворотом (їх близько п'яти); скласти речення (усно або письмово) із фразеологічними одиницями типу: *золотий вік, зелена вулиця, золота голова* (тема «Повторення вивченого»); *нічого не вдієш, нічого казати, нічого робити* (тема «Заперечні займенники»); *не на того напав, цього ще не вистачало, не з тієї опери, відплатив тією ж монетою* (тема «Вказівні займенники»); *набивати собі ціну, не знати, куди себе подіти, сам собі пан, не по собі, кусати собі лікті* (тема «Зворотний займенник себе»); *хто куди, що б не говорили, який ґедзь укусив, ні про що говорити, чого душа бажає, чого гріха таїти* (тема «Питальні й відносні займенники») і под.; розіграти діалог, використовуючи фразеологізми (таких вправ дві); визначити стилістичну роль фразеологізмів (три вправи); прочитати прислів'я народів світу, пояснити їх зміст (три вправи): у тигра усі діти смугасті, ніхто ще не родився вченим, брехливий сам себе обкрадає і под. і лише у вправі 378 говориться про те, що при з'ясуванні значень фразеологізмів учні за потреби можуть звернутися до словника.

У підручнику для 7 класу [7] вправ, у яких даються завдання для роботи з фразеологічними одиницями, ще менше (їх усього біля дванадцяти). Це вправи типу: скласти речення із фразеологізмами; пояснити значення прислів'їв; скласти прислів'я із поданими словами; записати прислів'я та приказки; пригадати прислів'я або приказки про ставлення до грошей, сміху.

У підручнику для 8 [3] класу вправи (їх налічується вісімнадцять) нічим суттєво не відрізняється від попередніх. Це знову ж таки вправи на з'ясування значення фразеологізмів (прислів'їв, афоризмів), але вже з проханням віднайти для них російські або ж українські відповідники, на визначення стилістичного забарвлення обставин, виражених фразеологічною одиницею, одна вправа на визначення синтаксичної ролі стійких сполук, а у вправі 598, яка пропонується учням 8 класу при повторенні і узагальненні вивченого матеріалу, ставиться завдання з'ясувати за словником смисл незнайомих фразеологізмів, скласти і записати речення, підкреслити, яким членами речення виступають фразеологічні одиниці, а також пояснити, з якою фразеологічною метою вживаються фразеологізми у мовленні.

Підручник для 9 [4] класу пропонує учням вісім вправ для роботи із афоризмами (виписати афоризми, пояснити їх значення, перекласти афоризми українською або ж російською мовами), а також три вправи для роботи із прислів'ями (прочитати прислів'я, пояснити смисл, записати у зошити, визначити російські відповідники). І лише при повторенні вивченого матеріалу учням пропонується одна вправа, у якій зустрічається термін «фразеологізм», а саме: з'ясуйте значення фразеологізмів *звести нанівець, пустити на вітер*, і одна вправа на пояснення смислу прислів'їв.

Як ми бачимо, у підручниках з української мови для шкіл з російською мовою навчання відсутні вправи на відпрацювання вживання фразеологічних одиниць, що мають відмінні синтаксичні зв'язки від зв'язків між компонентами у вільному словосполученні. Також сюди не входять вправи на розрізнення близьких за значенням фразеологізмів, синонімічних фразеологізмів; на вживання фразеологічних одиниць однієї семантичної групи в переказі тексту; складання творів з використанням фразеологічних одиниць. І лише підручник для 6 класу [6] долучає учнів до продукування діалогів із використанням стійких сполук мови.

Адже, на нашу думку, систему тренувальних вправ і різнотипних творчих завдань слід визнати однією з провідних методичних форм при вивченні фразеологічних одиниць української літературної мови. Такі вправи і завдання мають охоплювати різні аспекти фразеології: тонкощі значення і подробиці походження, будову й особливості побутування, зв'язок із конкретним контекстом, особливості використання в індивідуальному мовленні людини тощо.

Якщо ж у підручниках переважають однотипні вправи, то це викликає небажаний ефект – втрату зацікавленості учнів фразеологічним різноманіттям мови, потреби афористично оформляти свої думки, бажання самостійно застосовувати найрізноманітніші фразеологічні звороти.

Тому досить важливо розпочинати ознайомлення з фразеологічними зворотами з перших років шкільного навчання. Для такої роботи бажано використовувати фразеологічні вислови з чітко визначеним компонентним складом і стійкою структурою, найбільш поширені, доступні для розуміння учнів молодших класів Як мінімум, треба довести до свідомості дітей суть тих фразеологізмів, що трапляються у текстах підручників, звертаючи основну увагу на особливості їхньої семантики. Уже в початкових класах варто систематично збагачувати фразеологічний запас учнів, записувати вислови у спеціальні словники, тлумачачи у них значення фразеологізмів та порівнюючи фразеологічні вислови з аналогічними в російській мові. Це допоможе у подальшому виробити в учнів початкових класів навички самоконтролю,

Для підвищення, на нашу думку, ефективності фразеологічної роботи в середній школі необхідно поєднувати такі методи і прийоми навчання, як розповідь, бесіда, цілеспрямоване спостереження над використанням фразеологізмів в усному і писемному мовленні, етимологічний аналіз, порівняння і зіставлення фразеологічних одиниць. Насамперед слід визначити методичні принципи відбору фразеологізмів для розуміння їх школярами; 3) наявність фразеологізмів у творах, рекомендованих для позакласного читання; 4) виховна вага фразеологізмів. Необхідно з належною увагою працювати над оволодінням такою лексикою, над виробленням відповідних правописних навичок.

У процесі вивчення фразеології вчителеві слід багато уваги приділити виробленню навичок користування фразеологічним словником. Словник повинен стати і довідником, і посібником для покликаний допомогти оволодіти фразеологією української і російської мов, правильно передавати фразеологізм іншою мовою. Цей словник повинен допомогти збагатити лексичний запас учнів з російської і української мов, застерегти від змішування різних мовленнєвих явищ. В. О. Сухомлинський слушно зауважує, що «користуватись сумішшю з двох мов – це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Скалічена мова отупляє, оглупляє людину, зводить її мовлення до примітива».

Отже, цінність і ефективність фразеологічної роботи в школі не стільки в тому, щоб учні використовували якусь певну кількість фразеологізмів, скільки в тому, щоб сформувати в них потребу афористично оформляти свої думки, бажання самостійно застосовувати найрізноманітніші фразеологічні звороти.

Джерела та література:

1. Бондаренко Н. В. Концепція підручника української мови для шкіл з російською мовою навчання / Н. В. Бондаренко, А. Ярмолюк // Дивослово. – 2002. – № 4. – С. 66-72.
2. Бондаренко Н. В. Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. та польськ. мовами / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк. – К. : Освіта, 2005. – 272 с.
3. Бондаренко Н. В. Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. мовою / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк. – К. : Освіта, 2008. – 336 с.
4. Бондаренко Н. В. Українська мова : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. мовою / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк. – К. : Освіта, 2009. – 383 с.
5. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.
6. Горошкіна О. М. Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. з рос. мовою навч. / О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна, Л. О. Попова. – К. : Знання України, 2006. – 240 с.
7. Горошкіна О. М. Українська мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. з рос. мовою навч. / О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна, Л. О. Попова. – К. : Ін-т сучас. підруч., 2007. – 176 с.
8. Дудик П. С. Сучасна українська мова : завдання і вправи : навч. посіб. / П. С. Дудик, В. М. Литовченко. – К. : Академія, 2007. – 264 с.
9. Мацько Л. Сучасні підходи до створення підручників з української мови : місце лінгвостилістики / Л. Мацько // Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 39-41.
10. Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс : навч.-метод. посіб. / О. І. Потапенко, Г. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, Л. Е. Довбня, Т. В. Чубань, Н. Д. Юрійчук, Т. М. Левченко, Т. І. Товкайло, М. І. Навальна; за заг. ред. О. І. Потапенка. – К. : Міленіум, 2006. – 332 с.
11. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
12. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : підруч. для студ. філолог. фак. ун-тів / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум, М. М. Барахтян, І. В. Гайдаєнко та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2009. – 400 с.
13. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 462 с.
14. Прадид Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека / Ю. Ф. Прадид. – Симферополь : Редотдел Крымского комитета по печати, 1994. – 244 с.
15. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах : посіб. для студ. педагог. ун-тів та ін-тів / С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с.
16. Программы для средней общеобразовательной школы с русским языком обучения. 1-4 классы. – К. : Початкова школа, 2006. – 192 с.
17. Семеног О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. / О. М. Семеног. – К. : Академія, 2010. – 216 с.
18. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).
19. Українська мова : програма для 5-12 кл. загально освіт. навч. зал. з рос. мовою навч. / Н. В. Бондаренко, О. М. Біляєв, Л. М. Паламар, В.Л. Кононенко. – Чернівці : Букрек, 2005. –

20. Хорошковська О. Н. Українська мова : усний курс : підруч. для 1 кл. шк. з рос. мовою навч. / О. Н. Хорошковська, Г. І. Охота. – К. : Освіта, 2002. – 159 с.
21. Хорошковська О. Н. Українська мова : підруч. для 2 кл. шк. з рос. мовою навч. : ч. І / О. Н. Хорошковська, Г. І. Охота. – К. : Освіта, 2002. – 112 с.
22. Хорошковська О. Н. Українська мова : підруч. для 2 кл. шк. з рос. мовою навч. : ч. ІІ / О. Н. Хорошковська, Г. І. Охота. – К. : Освіта, 2002. – 112 с.
23. Хорошковська О. Н. Українська мова : читання і розвиток мовлення : підруч. для 3 кл. шк. з рос. мовою навч. / О. Н. Хорошковська, Г. І. Охота. – К. : Промінь, 2003. – 160 с.
24. Хорошковська О. Н. Українська мова. Мова і мовлення. Правопис : підруч. для 4 кл. загальноосвіт. шк. з рос. мовою навч. / О. Н. Хорошковська, Н. О. Воскресенська, А. О. Свашенко. – К. : Промінь, 2004. – 144 с.

Саттарова С.С. **УДК 811.512.145**

КЪЫРЫМТАТАР ВЕ ТЮРК ТИЛЬШЫНАСЛЫГЪЫНДА ДЕРЕДЖЕЛИКЛЕРНИ ОГРЕНЮВ ТАРИХЫ

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЧАСТИЦ В КРЫМСКОТАТАРСКОМ И ТЮРКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В статье дается краткий анализ употребления частиц в памятниках древнетюркской и среднетюркской письменности. Определены теоретические основы выделения частиц в крымскотатарском и тюркском языкознании в первой половине XX века.

Тюркий тиллерининъ къурулушында дереджеликлер башкъа сёз чешитлери киби керекли ве муимдир. Къырымтатар тилинде дереджеликлер айры сёз, сёз брикмесине я да бутюн джумлеге тюрлю модаль мана къошкъан, сёз денъишюв хусусиети олмагъан сёзлердир[14,с.306].Язма эдебий тильде дереджеликлер та къадиий вакъытлардан берли къулланылып кельгенлер. Алимлернинъ бильдиргенине коре, энъ къадимий тюрк тилинде, дереджеликлер вазифесини тюрлю исим ве фииллер беджерген, амма айры сёзлер, биз анълагъанымыз киби, дереджеликлер киби къулланылгъан. Къадимий тюрк девринде, ихтимал, дереджеликлер, багълайыджыларгъа коре, зияде ресмийлешкенлер [20,с.505]. Дереджеликлер акъкъында бириндже малюматны тюркшынас-теткъикъатчы В.М. Насилов бильдирген эди. О, V-VII асырларгъа аит олгъан ве тюрк язысынынъ ильк абидеси сайылгъан орхон-енисей рун языларында дереджеликлернинъ мевджутлыгъыны «единственными лексическими средствами, приближающимися к категории союзов, служат частицы ta «и», «да», «же», и jeme «и», «также», «еще» деп къайд эте [15,с.44].

Араштырмамызнынъ макъсады къырымтатар ве тюрк тильшынаслыгъында дереджеликлерни огренюв тарихыны къыскъадан ачыкъламакъ ве ярдымджы сёзлер теркибинден дереджеликлернинъ айрылмасыны бельгилемектир.

Къадимий ве орта асыр тюрк язма абиделеринде дереджеликлер акъкъында малюматларны Э. Р. Тенишев, А. Н. Кононов, А. М. Щербак, Х. Г. Нигматов, А. Л. Кугышджанов, В.Г. Гузев киби белли тюркшынаслар бильдирген эди. Иште, Тенишев тюрк тиллерининъ тарихий грамматикасыны огренир экен, тюрк язы абиделеринде энъ къадимий дереджеликлер *та, γо, ок, qупа, čí* олгъаныны къайд эте [20,с.508]. Кононов VII-IX асырларда язылгъан тюрк рун абиделеринде, караханид девринден башлап, ярдымджы сёзлер, шу сырада дереджеликлер де, бутюнлей арап ве фарс алынмаларынен сыкъыштырып чыкъарылгъаныны къайд эте [10,с.202]. Нигматов озь ишинде X-XII асырларда тюрк тилинде язылгъан метинлернинъ ичинде аффикс дереджеликлернинъ сингармонизм вариантларыны къайд эте: *-ок/-ок, -му/-му-мы-ми, -да/дä, -мат-мät, -чу/чу, -а/-а, -йа/-йä, -ла/-лä, -ма/-мä...* [16,с.26]. Щербак X-XIII асырлар арасында язылгъан тюрк метинлернинъ ичинде айры группаны тешкиль эткен - *ман, -сан, -ол ве тур (ур), дур (ур)* дереджеликлернинъ къулланылувыны бильдире [24,с.191-193]. Эски къыпчакъ тюрк абиделеринде (XIII-XV) булунгъан ярдымджы сёзлернинъ хусусиетлерини А. Л. Кугышджанов ве В. Г. Гузевнинъ ишлеринде тапа билемиз. Кугышджанов озь ишинде ярдымджы сёзлер теркибинде энъ сыкъ ишлетильген суаль дереджелиги исим янында *ма° (ма//ме? му/мю? ве мы//мї?)* шеклинде къулланылгъаныны косьтере [13, с. 27].

Гузев эски осман тилининъ ярдымджы сёзлерини тасвирлеп«наиболее употребительные частицы *даку, даху «и», «также», «же», дагиль* (примененное отрицание) *дак «только»,* выделительные частицы *ок, ош (уш)* производную от последней *ошда (ушда) «здесь», «вот» деп яза...*[6, с. 47] Иште, алимлернинъ араштырмалары къадимий тюрк ве ортатюрк язма абиделеринде дереджеликлер кениш къулланылгъаныны косьтере.

Шуны да къайд этмек керек ки, XIII-XIV асырда арап тилинде язылгъан грамматик трактатларда, бутюн тюркий сёзлер арап сёзлери киби исим, фииль ве дереджеликлерге (частицы) болюне. Мында дереджеликлер, кенъ мананы анълатып, тильнинъ бутюн ярдымджы сёзлерини, атта сез япыджы ве сёз денъиштириджи ялгъамаларыны къаплап ала. Меселя, ‘'Китāб ал - идрāк ли-лисāн ал-атрāк’‘ грамматик эсернинъ му